

Jog és vallás az ókori Rómában

Nótári Tamás: *Jog, vallás és retorika. Studia Mureniana. Szeged, Lectum Kiadó, 2006. 322 old.*

Nótári Tamás „*Jog, vallás és retorika*” című monográfiája nem csupán a római jog, hanem az ókortörténet, a klasszika filológia iránt érdeklődők, valamint az e területeket kutatók számára is számos értékes ismeretet nyújt. A szerző, aki kitűnő eredménnyel védte meg doktori disszertációját,¹ mely tartalmilag nagyrészt megegyezik a jelen könyvvel, az elmúlt év kutatómunkájának eredményeivel jelentősen kibővítette azt, elemzése során számos tudományág módszereit felhasználva s eredményeit szintetizálva. Több mint három évtizeddel ezelőtt Alfons Bürge a jogász szemével elemezte Marcus Tullius Cicero Lucius Licinus Murena védelmében elmondott beszédét, és behatóan vizsgálta az *oratio* általa *Juristenkomik*knak nevezett, a *contentio dignitatis*szal foglalkozó részeit.² Interdiszciplinaritása folytán a jelen munka által vizsgált tárgykör, valamint célkitűzés egyfelől szűkebb, másfelől viszont tematikáját tekintve jóval szerteágazóbb, mint Bürge korábban már említett műve. Szűkebb, mivel a jelen monográfia nem a teljes beszédet elemzi, hanem csupán annak huszonhatodik és huszonhetedik fejezeteit, másrészt viszont bővebb, mert e részeket a szerző nem csupán szigorúan a szövegben található szempontjából, hanem több kapcsolódó kérdés tekintetében is vizsgálja. Már a mű címe is

¹ A doktori disszertáció nyilvános megvédése a jogtudományi folyóiratokban is visszhangra talált, lásd Davidovics K.: *Jog, vallás és retorika Cicero Pro Murnájában. Jogtörténeti Szemle*, (2005) 3. sz. 85. sk.

² Bürge, A.: *Die Juristenkomik in Ciceros Rede Pro Murena*. Zürich, 1974.

utal a szerző egyedi, komplex látásmódjára, amellyel a római jog intézményeit kutatásai során megközelíti. Ezen egyedi látásmód lényege, hogy a jogi konstrukciókat szerves egységként kezeli, nem emelve ki azokat társadalmi környezetükből, hanem egyéb társadalmi szférával való összefonódásukat tiszteletben tartva, vizsgálja az ókori Róma több jogintézményét, mint például a házasságot, férji hatalmat, jogértelmezést. Az egyedi, komplex látásmód másfelől akként jelenik meg, hogy a szerző nem csupán a jogi konstrukciókat elemzi, hanem vizsgálat tárgyává teszi azon szférákat is, amelyekbe ezen jogintézmények ágyazódtak. Így például számos aspektusra kiterjedő retorikai elemzést nyújt magáról az *oratió*ról, betekintést enged a Cicero által, a *iusprudentia*, a *res militaris* és a retorika viszonyáról kifejtett gondolatokba, valamint mélyrehatóan vizsgálja a római vallás világát.³

Nótári Tamás jelen művében az ókor egyik legjelentősebb szónoka, Marcus Tullius Cicero Kr. e. 63-ban Lucius Licinius Murena védelmében elmondott beszédé-

³ A Cicero iuris consultus témakörhöz lásd Hamza G.: *Das Vorbild des Rechtsgelehrten bei Cicero*. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae, Sectio Juridica, 24. (1982) 57. skk.; *Ciceros Verhältnis zu seinen Quellen, mit besonderer Berücksichtigung der Darstellung der Staatslehre in De re publica*. Klio, 67. (1985) 492. skk.; *Riflessioni sulla teoria ciceroniana dello Stato*. Il pensiero politico, 29. (1996) 83. skk.; Hamza G.: *Bemerkungen über den Begriff des Naturrechts bei Cicero*. In: Nozione formazione e interpretazione del diritto dall'età romana alle esperienze moderne. Ricerche dedicate al prof. Filippo Gallo. vol. I. Jovene Editore, Napoli, 1997. 349. skk.; Földi A. – Hamza G.: *A római jog története és intézményei*. Budapest, 2006¹¹, 87.

nek⁴ huszonhatodik és huszonhetedik fejezete kapcsán fejt ki kutatásainak eredményeit a római jog, vallás- és retorikatörténet terén. Az *oratio* vizsgált fejezeteiben Cicero számos, az archaikus jogban gyökerező intézmény és szokás formalitásokhoz való ragaszkodását, formakonzervativizmusát, pontosabban merev, mondhatni görcsös, olykor a valós életviszonyokkal és az igazságosság ideáját megvalósítani hivatott *iusszal* szembehelyezkedő ragaszkodását a jogi aktusok szövegéhez teszi neveltség tárgyává, ami talán inkább a retorikai szituációnak – valószínűleg pusztán a per kimenetének pozitív irányba történő befolyásolása igényénél –, semmint saját meggyőződésének köszönhető. (7–14. old.)

A római szellemiség e merevségének, valamint Cicerónak a szó szerinti és méltányosságon alapuló jogértelmezéshez fűződő viszonyát kutatva e munka számos ponton tesz kitérőket olyan aspektusok irányába, melyek nem a jogtörténet, hanem sokkal inkább a vallás- és irodalomtörténet témakörébe tartoznak. Azonban az ezen vizsgálódások és elemzések során levonható következtetések talán az egyes jogi és vallási intézmények struktúrájának, illetve az antik gondolat- és képzeletvilágba ágyazódottságának jobb megértéséhez vezethetnek. (8. old.)

A mű, szerkezetét tekintve, három jól elkülöníthető részre tagolható. Az első fejezetben Nótári Tamás a védőbeszéd jogi, történeti és retorikai hátterét vázolja fel, ami az olvasó számára hasznos segítséget nyújt ahhoz, hogy az *oratiót* történeti kontextusában lássa. A *Pro Murena* születésének időpontja 63 november végére tehető, ennél pontosabb dátum meghatározására a szerző nem vállalkozhatott, de tudható, hogy a 63-as év eseményei és a szövegben

található utalások módszeres összevetésével határozta meg az *oratio* elhangzásának lehető legpontosabb idejét. Kiemelendő, hogy a beszéd precíz kronológiai elhelyezése mellett a szerző a politikai viszonyok és kapcsolatok felvázolásának fontosságát sem hanyagolta el, és igyekezett azt megfelelő alaposággal leírni, amivel a szónoklat megértéséhez Ariadné fonálát adja az olvasó kezébe; gondolunk itt elsősorban a Catilina-féle összeesküvés és ezzel kapcsolatban a négy *Catilinaria* gondos leírására. Az i. e. 62-es évre Lucius Licinius Murenát – akinek életét a szerző külön fejezetben mutatja be – és Decimus Iunius Silanust választották meg *consul*nak, rajtuk kívül még Lucius Sergius Catilina – Cicero halálos ellensége – és Servius Sulpicius Rufus – korának legkiemelkedőbb jogtudósa – pályázott, akinek élete és munkássága előtt nem csupán Cicero, hanem – a bevezetőben erre külön fejezetet szentelve – maga a szerző is méltó tisztelettel adózott. M. Portius Cato a választás előtt nyilvános ígéretet tett, hogy bárki is nyerje meg a választást, Silanust kivéve, *ambitus* miatt vádat fog emelni ellene; Sulpicius pedig már a választás előtt elkezdett bizonyítékot gyűjteni riválisai terhére. A szerző amellet, hogy részletesen ismerteti Cato motívumait, illetőleg rámutat Sulpicius taktikájának alapvető hibájára, amivel csak rontotta választási esélyeit, kimerítő bemutatását és elemzését nyújtja magának az *ambitus*nak, forrásainak és az eljárásnak is, kitér a kiszabható szankciókra, és leírja ennek történeti változásait; és mindezeknek mintegy keretet nyújtva részletezi a *consulok* választási szabályait is. Végül ki kell emelnünk Cicero *iusprudentiához* fűződő viszonyának vizsgálatát. A szöveg jegyzetekkel való gazdag ellátása jelzi, hogy a szerző nem csupán az antik forrásokra támaszkodott álláspontja kialakításakor, hanem igen széles spektrumban használt fel szekunder irodalmat is. Ennek során a vizsgált problémát úgy látja megragadhatónak, hogy felbontja több kisebb kérdésre: Milyen

⁴ A *Pro Murena* bevezetéssel és jegyzetekkel ellátott fordítását lásd: *Cicero – Négy védőbeszéd*. Fordította, jegyzetekkel ellátta és a bevezetést írta Nótári Tamás. Szeged, 2004. 73. skk.

szerepet szánt Cicero a jogtudománynak a köztársaság kormányzásában? Milyen szerepe lehet a szónoki képzésben, illetve saját tevékenységében? Ezek után a fentebb már jelzett gazdag irodalom- és forrásanyagra támaszkodva válaszolja meg e kérdéseket. (15. old. skk.)

A második fejezetben Nótári a *Pro Murena* 26. fejezete kapcsán a *manum consequere* eljárásából kiindulva a verbalitásnak, a kimondott szó valóságot konstituáló mágikus erejének a római gondolkodásban betöltött szerepe hangsúlyozásával a *legis actio sacramento in rem* eredetét vizsgálja. A pálca és a lándzsa szimbolikáját igyekszik feltárni az ókori Rómában, majd elemzi az istenítéleti párviadalokat, melyekből levont következtetéseket a *legis actio sacramento in rem* mint *sacrum duellum* értelmezésben hasznosít. Eközben a szerző azonban olyan egyéb témákat is alaposan tárgyal, mint például az Ops Opifera templom *dedicatio*-ja, a *flamen Dialis* körülbástyázó tabuk szakrális szerepe vagy Mars kultusza; azonban ezen témák is, melyek első pillantásra nem illenek bele a fejezet fentebb vázolt gondolatmenetébe, – hála a remek szerkesztésnek is – egyértelműen, a szerző szándékának megfelelően azon kutatás megállapításait erősítik meg, melyek a *legis actio sacramento in rem* gyökereinek meghatározására irányulnak. (53–98. old.)

A harmadik fejezetben a szerző a beszéd 27. fejezete kapcsán először a házassági jog egyes elemeit mutatja be számunkra: az eljegyzés után a házasságkötés egyes formáit, illetve a *manus* keletkezésének módjait – a *confarreati*ót, a *coempti*ót és az *usust* –, a válást és a *manus* megszüntető *contrarius actus*okat vizsgálja, majd áttér az *uxor in manu* és az *agnatio* egyes kérdéseinek, valamint a *iudicium domesticum* vizsgálatára, végül pedig az *interpretatio* fogalmának elemzése és a *summum ius summa iniuria* proverbium kialakulása, cicerói értelmezése és továbbélése következik. A fejezetet a *scriptum–voluntas* ellentét értelmezése Ci-

ceró Caecina védelmében elmondott beszédének tükrében zárja le. (99–146. old.)

A *Pro Murena* 26. fejezetével kapcsolatban a szerző megkísérli feloldani azon elmentmondást, mely a *legis actio sacramento in rem* eredete körül fennáll. A *legis actio sacramento* eredetét tekintve két fő elmélet bontakozott ki a tudományos irodalomban. Az egyik a magánharcból, a párviadalból látja levezethetőnek ezen jogintézményt, a másik a szakralitásban véli felfedezni a gyökereket. Nótári először a *ius fetiale* és a *legis actio sacramento in rem* eljárási rendjét veti össze, mely során számos aspektusból párhuzamot mutat ki a harci motívumok és a szakrális elemek tekintetében a két eljárási rend között, majd a Plautus *Casinája* alapján párviadalnak tekinthető, istenítéleti elemeket mutat ki a *legis actio sacramento in rem* eljárásban. Meglátása szerint ezen két különböző, látszólag ellentmondó nézetek egyetlen, egymást erősítő elméletté integrálhatók: a szakrális elem világosan tetten érhető egyrészt az esküben, a *sacramentum*ban, másrészt azon követelményben, hogy az elmondandó *carmen* szövegét szó szerint kellett majdhogynem elskandálni. A harc, a párviadal motívuma megjeleni látszik egyfelől a *vindicatio* etimológiájában, másfelől magában a pálca vagy lándzsa használatában. A szerző ezzel kapcsolatban hangsúlyozza, hogy ez utóbbi éppenséggel szakrális elemeket is vegyít magába; ennek alátámasztására részletes elemzését nyújtja számunkra a lándzsa Mars-kultuszban (*hasta Martis*), valamint a *ius sacrum* részét képező, a *ius fetiale* körébe tartozó hadüzenet során betöltött szerepéből. (97. old. skk.) Nótári Tamás tehát integrálja a két különböző nézetet, és több ponton kimutatja, hogy ezek nem egymással ellentétben álló, hanem éppen ellenkezőleg, egymást erősítő, egymást kiegészítő elméletek.

Nótári Tamás sokszínű kutatásai közül érdemesnek tűnik még kiemelni a házassági jog körében tett figyelemreméltó megállá-

pítésát. A házasság megkötése és a *manus* megszerzésének körében a szerző ismét tanúbizonyoságot tett sokrétű, komplex látásmódjáról, hiszen az eddig már jól ismert intézményeket a jogász számára nem oly fontosnak tűnő ismeretekkel egészítette ki: a *ius* körét kibővítette a *fas* körébe tartozó aspektusokkal, például amikor a házasságkötésre vonatkozó tabukat mutatja be számunkra. Cicero a *Pro Murena* huszonhetedik fejezetében teszi neveltség tárgyává az archaikus jog formáinak visszasságait – nevezetesen az „*Ubi tu Gaius, ego Gaia*” mondatot, melyből Cicero azon következtetést vonja le, hogy minden menyasszonyt Gaiának kell nevezni. A szerző figyelemreméltó megállapítása a menyasszony „*Ubi tu Gaius, ego Gaia*” válaszának értelmezéséhez kapcsolódik. Ezen mondatban a *gaius* és *gaia* szavakat még az antik szerzők is nomenként, illetve praenomenként értelmezték, illetőleg értelmezik a leggyakrabban manapság is. Ebből azon következtetés lenne levonható, hogy a feleség felvette férje nevét. Nótári Tamás azonban csatlakozik Gary Forsythe adiectivumkénti értelmezéséhez, és etimológiai azonosságot mutat ki a *gaudeo* semideponens ige és a *gaius, gaia* archaikus alakok között. Ez alapján az állapítható meg, hogy a *gaius* és *gaia* szavak az archaikus latinban azt jelentették, hogy boldog. Ily módon az „*Ubi tu Gaius, ego Gaia*” akként fordítható, hogy „*ahol te boldog vagy, én is boldog vagyok*”, ami a férj és a feleség összetartozását hivatott szimbolizálni. (108. old. skk.)

A harmadik fejezet második felében a szerző részletesen tárgyalja az archaikus jog azon aspektusát, mely a Cicero „*in omni denique iure civili aequitatem relinquerunt, verba ipsa tenuerunt*” megjegyzése által érintett: az *aequitasszal* és a jogértelmezéssel. A szerző ennek során vizsgálja a „*Summum ius summa iniuria*” proverbiumot, mely Cicero munkáiban is megtalálható már, és a köztársaság korában is igen elterjedtnek volt mondható. A téma teljes kibon-

tása érdekében a szerző először az *interpretatio* fogalmának kialakulását és jelentésváltozásait, majd a korábban említett proverbium mint jogértelmezési maxima előfordulásait veszi sorra a római irodalom forrásaiban. Ezek után a „*Summum ius summa iniuria*” továbbhatásának kimutatására tesz kísérletet Rotterdami Erasmus Adagia című művében. Ezt követően az *ars boni et aequi* gondolat és az igazságosság–méltányosság fogalmának tükrében tekinti át a „*Summum ius summa iniuria*” jelentését a jogi forrásszövegekben és Cicerónál. Végül pedig a *scriptum–voluntas* ellentétpár részletes vizsgálatához Cicero Caecina védelmében elmondott beszédét használja a szerző példának.

E rövid tartalmi ismertetésre is kitérő exkurzus után térjünk vissza a műhöz. A könyv szerkezetileg logikusan tagolt, ami feltétlenül szükséges ahhoz, hogy a rendkívül mélyreható elemzések során az olvasó követni tudja a szerző gondolatmenetét. Ezt segíti nagy haszonnal, hogy minden fejezet elején előrevetíti mondanivalóját, valamint a fejezetek végén ismét összefoglalja azokat. A szerző leglényegesebb eredményeit, megállapításait a mű végén, a *Zárókövetkeztetésekben* foglalja végül össze. (147–154. old.) Ki kell emelnünk a felettébb gazdag jegyzetapparátust (155–234. old.), jegyzékeket (235–264. old.) és mutatókat (265–310. old.), valamint az angol nyelvű összefoglalást (311–322. old.), melyek nélkülözhetetlen segítséget nyújtanak a bőséges lexikális anyagban történő eligazodáshoz; a nagy műgonddal összeállított tárgy- és forrásmutató pedig az e területen tudományos igényekkel kutatni vágyók számára jelent elhagyhatatlan támaszt. A jegyzetek, valamint az irodalom- és forrásjegyzékek ritkán látható, ám feltétlenül példaértékű gazdagsága, ugyanakkor precíz megszerkesztésük jelzi számunkra, hogy a szerző többéves kitartó és alapos kutatómunkájának gyümöl-

csét tarthatjuk kezünkben.⁵ E kötet legfőbb erénye épp a szerző látásmódjának komple-

xitásában mutatkozik meg mind metodikai, mind tartalmi szempontból. Ugyanakkor kiemelendő, hogy a szerző – nem csupán e művében – igyekszik nem elválasztani a jog és a retorika, illetve a jog és a szakralitás – e korban természetesnek vett – összefonódását, ellenkező esetben elemzésének esetleges torzulását kockáztatná, hanem bátran kezelve e komplexumot, együtt megragadva ezen – a mai ember gondolkodása számára – elkülönülő témákat nyújt kimerítő bemutatást és elemzést a római jogról, vallásról és retorikáról.

SÁNDOR ISTVÁN

⁵ A szerző számos korábban – többek között a Jogtudományi Közönyben – megjelent tanulmányának tárgya szervesen kapcsolódik a monográfiához; vö. Nótári T.: *De iure vitae necisque et exponendi*. Jogtudományi Közöny, 53. (1998) 11. 421. skk.; *Auloedi et citharoedi* (Cic. Mur. 29.). *Belvedere Meridionale*, 11. (1999) 7–8. 92. skk.; *Megjegyzések a férji hatalom történetéhez az ókori Rómában*. *Belvedere Meridionale*, 11. (1999) 1–2. 37. skk.; *Studiorum atque artium contentio* (Cic. Mur. 22–30). *Aetas*, 1999. 1–2. 224. skk.; *Medea Palatina* (Megjegyzések Cicero Caelianájához, különös tekintettel Clodia személyére). *Aetas*, (2000) 1–2. 5. skk.; *Servius Sulpicius orator*. *Belvedere Meridionale*, 12. (2000) 5–6. 103. skk.; *Jogtudomány és retorika – Cicero pro Murena* 26. *Jogtudományi Közöny*, 56. (2001) 12. 470. skk.; *Megjegyzések Cicero pro Murenájának történeti hátteréhez*. *Belvedere Meridionale*, 13. (2001) 5–8. 127. skk.; *Quaestio de ambitu*. *Collega*, 5. (2001) 5. 43. skk.; *A mérleg mint az igazságszolgáltatás jelképe Homérosznál*. *Collega*, 6. (2002) 2. 43. skk.; *M. Porcius Cato alakja Cicero pro Murenájában* (Cic. Mur. 58–66). *Belvedere Meridionale*, 14. (2002) 3–4. 105. skk.; *De oratoris perfecti institutione*. *Collega*, 7. (2003) 3. 47. skk.; *Excantatio és evocatio a római szakrális jogban*. *Collega*, 7. (2003) 1. 94. skk.; *Megjegyzések a modern büntetőeljárás alapelvek római előzményeihez*. In: *A Büntető Törvénykönyv és a Büntető Eljárás Törvény módosításának elméleti és gyakorlati kérdései*. Budapest, 2003. 97. skk.; *Numen és numinozítás – a római tekintélyfogalom vallási aspektusai*. *Aetas*, (2003) 3–4. 33. skk.; *Fustel de Coulanges: Az antik városállam*. *Ókor*, 3. (2004) 4. 68. skk.; *Iuridicophilologica – Tíz tanulmány*. Budapest, 2004.; *Jogtörténeti adalékok a Pro Caecinához*. *Collega*, 8. (2004) 1. 48. skk.; *Megjegyzések egy jogértelmezési maxima történeti hátteréhez*. *Jogtudományi Közöny*, 59. (2004) 7–8. 221. skk.; *Cicero – Négy védőbeszéd*. Fordította, jegyzetekkel ellátta és a bevezetést írta Nótári T. Szeged, 2004.; *Summum ius summa iniuria*. *Magyar Jog*, 51. (2004) 7. 385. skk.; *Summum ius summa iniuria – Comments on the Historical Background of a Legal Maxim of In-*

terpretation. *Acta Juridica Hungarica*, 45. (2004) 301. skk.; *The Function of the Flamen Dialis in the Marriage Ceremony*. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae, Sectio Juridica*, 45. (2004) 157. skk.; *De matrimonio cum manu*. *Jogtörténeti Szemle*, (2005) 2. 52. skk.; *Hésiodos jogkonceptiója*. *Jogtörténeti Közöny*, 60. (2005) 7–8. 328. skk.; *On Some Aspects of the Roman Concept of Authority*. *Acta Juridica Hungarica*, 46. (2005) 95. skk.; *Festuca autem utebantur quasi hastae loco*. *Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae*, 51. (2004) 133. skk.